

УДК: 930.1:737(477)"9/10"

Т 86

Наталія ТУРМИС

ДАВНЬОРУСЬКЕ КАРБУВАННЯ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

У статті розглядаються проблеми, пов'язані з атрибуцією і класифікацією давньоруських срібляників і златників – монет, що не мають аналогів як за технічними характеристиками, так і за насиченістю зображень і написів у тогочасній монетній справі Європи. Аналізуються періоди і напрямки дискусій в історіографії, пов'язані з місцем і часом давньоруської емісії монет. Розкривається внесок дослідників у формування методологічних принципів класифікації цих надзвичайно цінних джерельних пам'яток економіки, політики і культури Київської Русі.

Ключові слова: срібляник, златник, Київська Русь, карбування, історіографія.

Сучасний етап розвитку історичної науки характеризується зростаючою увагою до проблем спеціальних історичних дисциплін загалом і нумізматики зокрема, оскільки монета серед питань соціальної і економічної історії є основним, а деколи і єдиним джерелом. Саме до такої категорії джерел відносяться давньоруські монети X–XI ст., вивчення яких триває вже понад два століття. На сьогодні більшість аспектів, пов'язаних з карбуванням і обігом давньоруських срібляників, є досить широко висвітленими в історико-нумізматичній літературі: топографія давньоруських монетних знахідок О. Ільїним [4], М. Бауером [1] та М. Котляром [5], палеографія написів В. Яніним [20], систематизацію монет свого часу здійснили Я. Волошинський [2], І. Толстой [17], І. Спаський, М. Сотникова [13]. Однак синтетичного викладу проблеми з точки зору розвитку історіографії так і не було здійснено. Метою статті є спроба узагальнити попередні наукові

доробки нумізматів XIX – XX ст. через призму теоретико-методичних надбань.

Не йдучи всупереч ранньосередньовічним тенденціям етнокультурної, політичної та економічної консолідації, східнослов'янські племінні князівства у кінці VIII ст. об'єднались у державне об'єднання, відоме в історії під назвою Київська Русь. Перебуваючи на початкових стадіях державотворення, розширюючи територію і підкорюючи сусідні племінні утворення, правителі Руської держави не зосереджували своєї уваги на формуванні товарно-грошових відносин і до певного часу зовсім не контролювали цю сферу. Тому грошовий обіг стихійно формували іноземні валюти. У VIII–X ст. це був кунфічний дірхем, що став основою багатоступеневої грошової системи східних слов'ян. У середньовіччі нижчі ступені цієї системи були представлені монетними одиницями, вищі – вагово-грошовими чи лічильно-грошовими одиницями [3, 98]. Писемні джерела доносять до нас відомості про назви лише лічильно-грошових одиниць. Так, у “Руській правді” йдеться про системи штрафів, виражених в гривнях, кунах, ногагах і резанах. Жодне писемне джерело VIII – XII ст. не фіксує назви монетних одиниць Київської Русі. Через це в історичній науці довгий час панувало твердження про “варварство” Руської держави. За такою логікою знайдено на ризах ікони у 1792 р. срібну монету з кириличним написом “Ярослав” та куплену у листопаді 1796 р. київським аптекарем Г.Бунге загадкову золоту монету з написом “Володимир” можна було віднести певним слов'янським правителям, але аж ніяк не руським [18, 23]. Назву новим срібним монетам нумізмати взяли з літопису “Повість минулих літ”, де під 1115 р. згадується про перенесення останків князів Бориса і Гліба та про натовп, що заважав процесії. Для того, щоб він розсіявся, в нього почали кидати срібляники. А златниками, за аналогією, назвали золоті монети.

Поява в кінці 20-х рр. XIX ст. ще декількох монет – двох срібних з Борисполя, однієї з Саркелу, однієї з Ленчинського скарбу (Польща) і ще декількох без даних про походження – породила надзвичайно гострі дискусії у середовищі нумізматів [15, 48]. Беззаперечний авторитет у галузі нумізматики середини XIX ст. Я. Рейхель з приводу атрибуції цих монет висловився так: “Немає ніяких позитивних доказів, щоб віднести монети Володимира, Ярослава до руських. З усіх історичних

поглядів, з набагато більшою вірогідністю можна вважати згадані вище екземпляри монетами південнослов'янських правителів" [10, 344]. Ця думка прозвучала настільки переконливо, що покоління нумізматів 40 – 50 рр. XIX ст. – Б. Кьоне [22], С. Шодуар [19], Ф. Шуберт [20] – однозначно її прийняли.

Другий етап у дослідженні давньоруських монет наступив у середині 50-х рр. XIX ст., а саме у 1852 р., коли було знайдено Ніжинський скарб, що складався виключно з двохсот срібляників [2, 1]. Публікація 31 монети Я. Волошинським, хранителем фондів мюнцкабінету Київського університету св. Володимира, була першою спробою класифікації срібляників [16, 34]. Спираючись на тезу про давньоруське походження цих монет, висунуту ще у 1805 р. Ф. Кругом, Я. Волошинський систематизував згаданий нумізматичний матеріал за типами, взявши за основу класифікації композиційне зображення монет. Отже, усі досліджувані монети були поділені ним на п'ять типів: *монети першого типу* з написом "Володимир" нумізмат пов'язав з іменем Володимира Великого, *другого типу* з тим самим написом "Володимир" – з Володимиром Всеволодовичем, *третього типу* з написом "Ярослав" – з Ярославом Володимировичем, *четвертого* з написом "Святополк" – з Святополком Ізяславовичем, *п'ятого* з написом "Георгій" – з Юрієм Володимировичем Довгоруком.

Згідно з даною класифікацією, приналежність монет сербським чи болгарським правителям видається абсурдною [3, IV–X].

На відміну від Я. Волошинського, нумізмат-аматор граф С. Строганов і нумізмат-науковець І. Снегірьов [11] займалися лише монетами з написами "Ярослав", які відносили до періоду князювання Ярослава Галицького. Монети Володимира і Святослава відкидали, бо вважали їх південнослов'янськими, а оскільки в історії південнослов'янських країн не було князів з іменем "Ярослав", то монети з таким написом необхідно було кудись віднести. "Не знаючи ні болгарського, ні сербського царя Ярослава, мимоволі зупиняємося на Ярославі Галицькому (Осьмомислі) 1153 – 1183 рр. Як союзник Мануїла, сестра якого вийшла за грецького імператора Олексія, він мав близькі контакти з Візантією, і карбування грецьких монет того часу могло служити зразком для галицьких" [11, 89 – 90].

Знахідка Київського скарбу 120-ти монет у 1876 р. спонукала

нумізматів до продовження досліджень. У 1882 р. з'являється праця І. Толстого "Древнейшие русские монеты великого княжества Киевского", що поклала початок третьому періоду дослідження давньоруських монет [17]. Як особа скрупульозна, І. Толстой для проведення ґрунтового нумізматичного дослідження зібрав 170 екземплярів срібляників.

У науковця не викликало ніяких сумнівів руське походження срібляників, тому він взявся класифікувати монетний матеріал, оскільки класифікація Я. Волошинського радше базувалася на теоретичних умовиводах, ніж на фактах.

Взявши за основу класифікації аналіз штемпельного матеріалу і співвідношення аверсу до реверсу, а також формально-типологічний і хронологічний принципи, І. Толстой розробив власну типологію монет:

Срібляники Володимира Святого, карбовані у 988–1015 рр.

Перший тип. Аверс зображення великого князя в короткому плащі, на головному уборі німб з 8 бус, на шиї 3 буси, ліва рука вкрита складкою плаща, коловий напис читається зліва направо ВЛАДИМИР А СЕ ЕГО С(РЕБРО); *реверс* – зображення спасителя з Євангелієм, краї якого прикрашені бусами, по боках напис ИСУС ХРИСТОС [17, 11]. Варто зауважити, що Ніжинський скарб складався майже виключно з монет цього типу.

Другого типу. Аверс зображення великого князя у весь зріст на престолі. Князь у правій руці тримає жезл, на кінці якого зображений хрест, ліва рука на грудях, довкола зображення коловий напис справа наліво – ВЛАДИМИР НА СТОЛЕ; *реверс* зображення тризуба (хоругви) і коловий напис А СЕ ЕГО С(РЕБРО). До цього типу Толстой відніс 45 екземплярів. Разом з тим учений приділяв увагу і метричним показникам, тобто він зважував кожну монету і визначав середню вагу екземплярів цього типу, хоча вагові показники у його класифікації залишались чи не останнім аргументом. Отже, найважча монета містила 89 долі (3,92 г.), найлегша 39 долі (1,72 г.), а середня вага відповідно становила 54 долі (2,38 г.) [17, 31]. Характерною особливістю цього типу є груба робота і погані написи, посох з хрестом, який зображується вертикально.

Третій типу. Аверс зображення великого князя на весь зріст, що сидить на троні з високою спинкою, яка прикрашена бусами, на плечах

короткий плащ, зашпилений на грудях круглою пряжкою, в руках хрест, схилений до правого плеча, одяг, що виступає з-під плаща, прикрашений бусами, немає вінчика довкола голови князя; *реверс* такий, як у другого типу монет. Всього 32 монети вагою близько 2,78 г. [17, 39]. Монети цього типу Я. Волошинський свого часу відніс В. Мономаху. Срібляники даного типу характеризуються правильністю і повнотою написання легенди – ВЛАДИМИР НА СТОЛЕ, А СЕ ЕГО С(РЕБРО).

Четвертий тип. Аверс зображення великого князя, який сидить на престолі, на голові вінок з бусів і шапка, князь в довгих нижніх одягах, в короткому плащі, що перекинутий через ліву руку, яка знаходиться на грудях, престол з низькою спинкою, під ногами князя табуретка; *реверс* – тризуб і напис.

Всього 18 екземплярів середньою вагою 2,82 г. [17,46]. Характерними особливостями цього типу є правильний та акуратно зображений малюнок, три ніжки у престола (четверту не видно через одяг великого князя), непропорційно великі руки, кругла складка над лівим коліном.

Срібляники Святополка, чеканені у 1016 р.

На *аверсі* цих монет зображення великого князя, що тримає у правій руці хрест, який розміщений вертикально, ліва рука знаходиться на грудях, на голові низька шапка, увінчана хрестом з трьома бусами, з обох сторін обличчя нитки з бусів, плащ в складках, зашпилений на правому плечі круглою пряжкою, зображення подібне до зображення аверсу срібляників IV-того типу Володимира, коловий напис СВЯТОПОЛК НА СТОЛЕ;

На *реверсі* (дво)зуб, ліва сторона якого у формі хреста і напис А СЕ ЕГО С(РЕБРО). На 28 монетах цього типу є багато помилок в написах, а середня вага їх становить 2,78 г. [17,54].

Срібляники Ярослава Володимировича, карбовані у 1016–1017 рр. і після 1018 р.

Першого типу – аверс – зображення безвусого чоловіка, в плащі зі складками, голова без шапки, волосся довге кучеряве, у правій руці тримає довгий хрест, схилений на праве плече, ліва рука на грудях, напис вертикальний Г Е Т О С; *реверс* – зображення тризуба, подібне до зображення, яке міститься на реверсах монет Святополка, але на ньому немає хреста, напис також вертикальний О Г Е О Р. На 1882 р.

був відомий лише один екземпляр вагою 3,66 г. [17, 55].

Другого типу – аверс – зображення князя в низькій шапці, одяг в складках, в правій руці хрест, що зображений вертикально, голова у вінці з бус, напис праворуч вертикальний І Г И Р, ліворуч + Г Є Ю Р; *реверс* – зображення тризуба майже таке, як на монетах першого типу, але з обох боків тризуба інші узори, а між ними півмісяць [17, 57]. Толстой до цього типу монет Ярослава Мудрого відніс 7 екземплярів, монети з написами Георгій Волошинський приписував Юрію Володимировичу Довгорукому (1227 – 1257 рр.). Середня вага монет – 3,12 г. [17, 60].

Третього типу – аверс – зображення до пояса св. Георгія, з кучерявим волоссям, плащ в складках, зашпилений на правому плечі, ліва рука прикрита круглим щитом, напис вертикальний з правого боку О Г Є, з лівого W Y П O. Довкола зображення і напису два обідки з бус, між ними 4 хрестики; *реверс* – тризуб і коловий напис у вільному просторі – АМИН.

Монети з іменем “Петрос”

На сьогодні відомо 4 монети з написом “Петрос”, що складають особливий тип монет. І. Толстой вважав, що це монети Ярослава Мудрого, оскільки в написів читав ім'я Григорій (церковне ім'я Ярослава).

На *аверсі* монет зображено погруддя св. Георгія з написом.

На *реверсі* знак у вигляді тризубця і коловий напис ЯРОСЛАВЛЕ СЕРЕБРО. Характерна особливість монет – неохайність виконання і грубість роботи, менші розміри і майже в два рази менша вага.

Праця І. Толстого стала фундаментальною для осіб, які цікавилися давньоруською нумізматику, оскільки науковець уклав найповніший каталог відомих на той час руських монет і остаточно засвідчив їхнє руське походження. Ставлячи перед собою завдання правильно розподілити різноманітні монети за типами, Толстой запропонував узяти як вихідний елемент хронологію випусків руських монет на основі читання надписів, спостереження над перекарбуванням одних типів в інші і стилістичний аналіз монет [17, 187 – 194].

Встановивши факт перекарбування багатьох монет, І. Толстой запропонував дослідникам нові шляхи, що дозволили з'ясувати особливості техніки виробництва монет. Та його новаторські

методологічні прийоми були сприйняті не всіма нумізматами. Ідеї І. Толстого гостро критикували М. Петров [8], Д. Прозоровський [9], М. Черньов [18], О. Орешніков [7], які оперували більше очевидними фактами – епіграфікою, портретним зображенням, геральдичними, ваговими і якісними показниками, ніж нумізматичними прийомами. Та все ж концепцію І. Толстого щодо атрибуції і датування срібляників підтримали О. Ільїн [4], М. Бауер [1], а пізніше І.Спаський [13;14;15] та М.Сотникова [12;14], які внесли декілька конструктивних штрихів у методику досліджень.

З нашого поля зору випали златники, оскільки вони до 60-х рр. ХХ ст., на відміну від срібляників, залишалися не атрибутованими, а дискусії, що велися довкола них, радше носили безпредметний характер. Цим питанням активно зацікавився І.Спаський. Робота над реконструкцією скарбів допомогла йому встановити, що 10 відомих науці златників походять з двох скарбів – Пінського (1804 р.) та Кінсбурнського (1863 р.) і тим самим остаточно поставити крапку у питанні паспортизації златників.

Запропонована І. Толстим класифікація срібляників мала і слабкі місця. Найхиткішим із них було віднесення однієї з груп монет до періоду київського князювання Ярослава і викликало заперечення О.Орешнікова, який наполягав на відтермінуванні початку монетного карбування до періоду князювання Ярослава, а монети з іменем “Володимир” вважав монетами В. Мономаха [7]. Для того, щоб вийти з цієї суперечливої ситуації, І. Спаський звернув увагу на найновіші методологічні прийоми нумізматичних досліджень, а саме – на співвідношення штемпельного матеріалу [14,52]. Для цього він використав спеціальний спосіб порівняння монет – монети покривалися однаковими, розграфленими в клітинку, тонкими прозорими пластинками, що добре фіксувалися. Пізніше кожен квадратик монети послідовно з’єднувався.

І.Спаському та його учениці М.Сотниковій вдалося визначити і технічні прийоми виготовлення монет: руські срібляники, на відміну від дірхемів і міліарісіїв, лили, а не вирізалися з листа – про що свідчать крапельки, і карбувалися спареними штемпелями, тобто із застосуванням щипців, що тримають штемпелі в заданому положенні. Підсумком цього дослідження стало встановлення співвідношення

штемпелів усіх давньоруських монет: це всі златники, карбовані чотирма автономними парами штемпелів, і срібляники I-го типу, які співвідносяться сторонами по осях композиції як ($\uparrow\downarrow$), тоді як для карбування всіх інших монет, включаючи і “срібло Ярослава”, штемпелі орієнтовані однаково ($\uparrow\uparrow$). Зазначене твердження узгоджується з думкою про перерву в карбуванні монет Володимиром [12; 13]. Працюючи з 10-ма златниками, майже 340-ма срібляниками І.Спаський і М.Сотникова дійшли висновку, що розроблена І.Толстим атрибуція монет є правильною, а класифікацію він дещо уточнив. Срібляники Володимира II, III, IV типів через єдність композиційної схеми, легенди і одне датування вважають монетами одного типу, щоправда вони виготовлені трьома різними майстрами. Срібло “Ярослава” карбувалося у Новгороді, про що свідчать – топографія знахідок, аналіз проби і палеографія легенд. Праця І.Спаського і М.Сотникової узагальнювальна, оскільки нумізмати в своїх дослідженнях спиралися на всі відомі науці джерельні матеріали і використали увесь комплекс науково-нумізматичних методів роботи з монетами.

Отже, давньоруське карбування – проблема, що має багату історіографічну базу. Аналізуючи її, ми можемо простежити декілька етапів розвитку проблеми. Перший (кінець XVIII – середина XIX ст.) пов’язаний з атрибуцією невідомого нумізматичного матеріалу. Після остаточного доведення приналежності монет руським правителям увага дослідників акцентується на систематизації монет з метою визначення конкретного часу і місця давньоруської емісії. Ці тенденції характерні для другого і третього етапів (друга половина XIX ст.), а четвертий (XX ст.) пов’язаний з визначенням всього комплексу проблем функціонування давньоруських монет – технологією виробництва, карбування і емісії.

1. Бауэр М. Древнерусский чекан конца X и начала XI в. // Известия Государственной академии истории материальной культуры. – Л.: Наука, 1927. – Т. 5. – С. 296 – 318.

2. Волошинский Я. Описание древних русских монет, принадлежащих Минскабинету Университета св. Владимира, из числа найденных близ Нежина в мае месяце 1852 года. Труды Комиссии, Высочайше учрежденной при Университете св. Владимира для описания губерний Киевского Учебного Округа, – К.: Унив. типог., 1853. – XVIII с.

3. Зварич В., Шуст Р. Нумізматичний довідник. – Тернопіль: Вид. Тернопіль.

1998. – 708 с.

4. Ильин О. Топография кладов древних русских монет X–XI в. удельного периода. Л.: Наука, 1924. – 58 с.

5. Котляр М. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. а :– К.: Наук. думка, 1971. – 175 с.

6. Круг Ф. Критические разыскания о древних русских монетах, изданные Императорской Академией наук. – СПб.: Б.в., 1807. – С. 64 – 209.

7. Орешников О. Классификация древнейших русских монет по родовым знакам // Известия Академии наук СССР. Отделение гуманитарных наук АН СССР. – Серия VII. – 1930. – № 2. – С. 87–112.

8. Петров М. О монетах великого князя Изяслава Ярославича // Археологические известия и заметки Московского археологического общества. – 1893. – Т. 1. – № 9 – 10. – С. 311 – 311.

9. Прозоровский Д. Разбор сочинения графа И. И. Толстого “Древнейшие русские монеты великого княжества Киевского” // Записки Академии наук. – СПб.: Б.в., 1883. – Т. 47. – С. 49 – 59.

10. Рейхель Я. Монеты западных славян. // Записки Санкт-Петербургского Археологическо-нумизматического общества. – СПб.: Б.в., 1849. – Т.1. – С. 342–370.

11. Снегирев И., Строганов С. Ярославле сребро. // Древности Российского государства. – М.: Б.в., 1853. – От. V. – С. 89 – 90.

12. Согникова М. Древнейшие русские монеты X–XI вв. как исторический источник. Авт. реф. на соис. учен. степени доктора ист. наук. Л.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 1990. – 36 с.

13. Согникова М., Спасский И. Тысячелетие древнейших монет России. Сводный каталог русских монет X – XI вв. – Л.: Искусство, 1983. – 240 с.

14. Спасский И. Насущные вопросы изучения русских монет X – XI вв. // Сообщения Государственного Эрмитажа. – 1961. – Вып. XXI. – Л.: Изд-во Гос. Эрмитажа. С. 51 – 54.

15. Спасский И. Русская монетная система. – Л.: Наука, 1970. – 256 с.

16. Страшкевич К. Клады, рассмотренные в минцкабинете Университета св. Владимира с 1838 по 1866 год. Университетские известия. – К.: Б.в., 1866. – № 9. – С. 34 – 56.

17. Толстой И. Древнейшие монеты русские великого княжества Киевского. Нумизматический опыт. – СПб.: Б.и., 1882. – 272 с.

18. Чернев П. Заметки о древнейших русских монетах. // Вестник Археологии и Истории. – К., 1888. – Вып. 7 – С. 86 – 197.

19. Шодуар С. Обзорение русских денег. СПб.: Б.в., 1837. – Ч.1. – С.11, 13.

20. Шуберт Ф. Описание русских монет и медалей собрания Шуберта. – СПб.: Б.в., 1843. – Ч.1. – С. 43 – 48.

21. Янин В. Денежно-весовые системы русского средневековья. – М.: Изд-во МГУ. 1956. – 208 с.

22. Koehle B. Über die älteste Münzen Russlands // St. Peterburger Deutsche Zeitung. – 1860. – 15. Okt. – N. 224.

Наталья Турмыс. Древнерусский чекан: историография проблемы. В статье рассматриваются проблемы атрибуции и классификации древнерусских сребреников и златников – монет, которым нет аналогов по техническим характеристикам в средневековой Европе. Анализируются периоды и направления в историографии, относящиеся к вопросу места и времени древнерусской эмиссии монет. Раскрывается вклад исследователей в формирование методологических основ классификации этих ценных источников, относящихся к истории экономики, политики и культуры Киевской Руси.

Ключевые слова: сребряник, златник, Киевская Русь, чекан, историография.

Nataliya Turmys. Old Rus' minting: historiography of the problem. The article deals with the problems of attribution and classification of Old Rus' "sriblyanyks" (a coin made of silver) and "zlatnyks" (a coin made of gold) – coins that are unique in terms of technique characteristics and variability of images and inscriptions. Periods and streams in historiography related to the place and dating of the Old Rus' monetary emission were analysed. Formation of methodological principles of classification of this economic, political and cultural source was traced.

Keywords: sriblyanyk, zlatnyk, Old Rus', minting, historiography.